

intertextovost → intertextualita¹

intertextualita¹ (též intertextovost), pojem označující jakýkoli vztah → textu (textů) k jinému textu (jiným textům), efektivní (tj. smysl dodávající) přítomnost jednoho textu v textu jiném; v obecnější rovině vyjádření faktu, že veškerá „literatura se nutně rodí z literatury“ (Otruba 1994b, s. 9) a pouze v jejím rámci; v užším smyslu pak označení konkrétních mezitextových vztahů. Toto užší a širší pojetí představuje dva póly přístupu k problematice i., nikoli vývojovou názorovou osu, a podmiňuje povahu a dosažnost pojmu i. – Teorie vychází z pojetí → dialogického slova u **M. M. Bachtina** (1980 [1963]); koncepci dialogického a ambivalentního slova, jež má povahu „vnitřního dialogu“, absolutizuje **J. Kristeva** přenesením modu → dialogičnosti ze slova na celý text; i. se u ní pak jeví jako nutná vlastnost každého textu (a zároveň jako podmínka, resp. nový status → semiózy: namísto → reference → znak – denotát nastupuje právě vztah intertextový); tuto totalitu, pro niž byla Kristeva často kritizována, postulují i jiní autoři (**H. Bloom**, který pojmem → úzkost z vlivu naznačuje břemeno zděděné literární/textové tradice, jíž se nelze vyhnout; **R. Barthes**, pro něž je i. nutnou podmínkou každého textu a který chápe text jako síť citátů, část obecné kulturní textury, či **M. Foucault**, jenž pojímá text jako součást → diskurzu¹: kniha pro něj nemá hranice, je uzlem v rámci sítě). Totalizující chápání i. vede k představě „vyčerpané“ literatury (Barthes), která již nutně opakuje samu sebe, a k představě → autora, který se stává mnohem spíše komentátorem či pořadatelem byvších textů než výsostným tvůrcem; další vývoj diskuse s absolutizováním pojmu polemizuje (viz **K. Stierle** a **L. Doležel**). Zásadním argumentem je tvrzení, že text se v pojetí i. nerozplývá v jiných textech, ale naopak se stává podnětnějším a zhutňuje se; tento fakt je ostatně „zcela v souladu s představou dialogické povahy výpovědi, jak ji koncipuje M. M. Bachtin, „praotec“ intertextového myšlení: pokud konstatujeme vztah jedné výpovědi k jiným výpovědím, tato promluva v nich nemizí, nýbrž teprve nyní vyvstávají její svébytné rysy a síly, které koncentruje“ (Koblížek 2009b, s. 168). – U **G. Genetta** (1982), jenž s Kristevou sdílí odmítání autorského záměru, je i. pojata jako rámec, v němž text funguje jakožto text a zároveň jako půda jeho smyslu. Dochází zde však k termino-

logické diferenciaci: ekvivalent obecně sdíleného pojmu *i.* u Genetta představuje pojem → transtextualita, zatímco intertextualita je jedním z pěti jejích subtypů (viz → intertextualita²). V intertextuálním vztahu (jakožto podtřídě vztahu transtextového) je přítomný text artikulovaný a denotativní a představuje bázi nepřítomnému, neartikulovanému a konotativnímu textu (viz → denotace, → konotace). – V českém prostředí se *i.* věnoval **M. Otruba** (1994), pro nějž je obecnou vlastností textu (jako u Kristevy a Barthesa). Otruba přitom navazuje jak na pojetí užší (navazovací vztah, tj. de facto vztah → pretextu a → posttextu), tak širší (*i.* jako genetická podmínka textu) zároveň. *I.* („mezitextovost“) chápe jako vztah podmiňovací a jako problém sémiotický (vztah mezi → znaky, který může zahrnovat i znaky neumělecké a neverbální, tj. → synkreze). Analýze podrobil též axiologické aspekty: intertextuálně konstruovaný text chápe jako místo „axiologického neklidu“, tedy střetávání axiologie pretextu a (axiologicky dominantního) posttextu. Pro **M. Červenku** (1996) představuje *i.* (vedle syntagmatickosti, paradigmatickosti a intratextuality) čtvrtou dimenzi literárního díla; je nerealizovaná (v tom se podobá ose paradigmatické, viz → paradigmatickosti) a časová (osa syntagmatická, viz → syntagmatickosti) a v návaznosti na širší, kulturní chápání *i.* spojuje text s ostatními znakovými systémy umělecké i neumělecké povahy. Červenka (1996 [1991]) též do lyriky uvádí Bachtinův princip dialogičnosti, jež Bachtin lyrice upíral (Červenka 1996 [1991]). Specifickým přínosem je koncept lingvoliterární historie **A. Sticha**, jenž sleduje konotace uchovávané uvnitř jazyka, chápané jako zdroj dynamického významu literárních děl (Seifertova *Světlem oděná*, 1999). Podrobněji se teorií *i.* zabýval **J. Homoláč** (1996); pro něj je *i.* užší pojem než „mezitextovost“ (chápaná jako libovolný vztah mezi texty). Intertextualitou rozumí moment, kdy se „jistá část, rovina nebo jistý výstavbový princip pretextu stávají součástí navazujícího textu, ale i případy, kde se díky již existujícím vztahům k jinému textu zvýznamňuje i to, že jistá část, rovina pretextu převzaty nebyly. Podstatou intertextovosti tedy není přítomnost pretextu (jeho části) v navazujícím textu, ale to, že se součástí významové výstavby tohoto textu stává vztah k pretextu“ (Homoláč 1996, s. 47); akcentuje se zde tedy role → recepce. S pojmem → fikční svět spojuje *i.* **L. Doležel** (2003); *i.* je pro něj vlastnost → textury

(intertextuální význam je obsažen ve slovech, frazeologii, citátech, klišé apod., je tedy složkou intenzionálního významu textu), ovšem intertextuální spoje existují též na úrovni fikčních světů (ty se pak – coby extenzionální jevy [→ extenzionální struktura fikčního světa] na textuře nezávislé – stávají kolujícími předměty kulturní paměti a v čase a prostoru se přenášejí jako extenzionální entity nezávislé na svých původních texturách; i. se tak jeví jako zřetězení fikčních světů; srov. → sdílený fikční svět). Doležel výrazně kritizuje absolutizování i. (Kristeva, Barthes), které chápe jako neplodné; postuluje restriktivní a s interpretací spjatou i. (Doležel 2000, Fořt 2005) vymezenou aluzemi mezi fikčními světy → prototextu a → metatextu, která nakonec ústí do pojmu → literární transdukce. Estetický význam i. nechápe **Z. Mathauser** v rozpoznání pretextu, ale v estetické distanci, vytržení z „pravděpodobnostního kritéria“ (Mathauser 2005a, s. 62), jež s sebou zobrazení/intertextový konstrukt přináší. – V obecnějším rámci → literární komunikace, jež umožňuje dopad intertextuální teorie rozšířit např. i na překlady, výklady, verbální přetlumočení atd., zkoumal i. příslušník nitranské školy **A. Popovič** (1983); ekvivalentem pojmu i. je u něj pojem metatextovost. – V případě i. se výrazně mění → extenze pojmu: původní užší, lingvisticky založené chápání i. záhy přesáhlo do jiných oblastí: pojem i. se stává klíčovým termínem pro povahu textu, autora, literárních dějin i dějin kultury obecně; tento posun je charakteristický pro postmoderní myšlenkový kontext (srov. → postmoderna). Jako soubor minulých promluv, které k nám dospívají řetězcem interpretací a reinterpretací, definuje i. **P. Ricoeur**; pracuje tak s představu tradice i vývoje; naopak tendenci i. k marginalizaci až úplnému odstranění temporality textu zdůrazňuje **P. Zajac**: díky i. se „v literárním textu mění časová následnost na prostorovou souběžnost“ (Zajac 2009, s. 37). Kulturně-teoretický aspekt pojmu i. rozpracovává **R. Lachmann(ová)**; i. pro ni má dvojí význam: jednak je chápána jako „paměť textu“ (psaní je „akt paměti“ a současně i „nová interpretace knižní kultury“), jako paměť, zásobárna předchozí kultury, jež formuluje „dynamicky plurální konstituci smyslu“ a „směřuje k dvojímu, polyvalentnímu čtení“; funkce této kulturní paměti nespočívá v akumulaci dat, ale ve „vytváření symbolů“ (Schahadat 1999, s. 362). Zároveň Lachmann(ová) označuje pojmem i. čtvrtou z veličin při analýze intertextově or-

ganizovaného textu (vedle → genotextu, fenotextu a → referenčního signálu), pojímanou „jakožto ona nová textová kvalita, která vyplývá ze vztahů mezi fenotextem (viz genotext, fenotext) a referenčním textem, které jsou garantovány a implikovány referenčním signálem“ (Lachmann 1984, s. 136). Podstatné však je rozpracování vztahu mezi literaturou a širším polem kulturní historie a tradice; intertextuální strategie (způsoby, jakými posttext navazuje na pretext) se pak jeví i jako strategie zacházení s kulturním dědictvím (je buď přepisováno, nebo rozepisováno, nebo se → posttext jeví jako pokus o popření a vymazání → pretextu – splývá zde s pojmem → tropus H. Blooma); Lachmann(ová) definuje dvě trojice těchto strategií: i. → soumezná, → i. podobnosti a → tropiku, resp. → participaci a → transformaci; – Postupné vymaňování pojmu i. ze sféry umělecké kulminuje v kontextu ⇒ nového historismu, kde se zdůrazňuje propojení textů uměleckých s „texty“ politickými, sociálními aj. a kde se již opouští představa „privilegovaných“ textů (→ textová reference, → systémová reference). Zároveň je to moment dalšího rozšíření významu pojmu i., kdy je možno mluvit o jeho sociálním a politickém (mocenském) rozměru; i. přestává být pouhým vztahem textů, ale zahrnuje i kontakty textů, společnosti a → ideologie a také strategie těchto kontaktů. Obecněji sémiotického modu (→ sémiotika) se dotýká mj. J. Kristeva a R. Barthes. Kristeva definuje i. jako transpozici jednoho znakového systému do jiného, tedy nejen „kontakt mezi literárními texty, nýbrž i [...] interakci mezi textem a společností, textem a dějiny“ (Schahadat 1999, s. 359); i. se tak dostává do sféry tzv. → translíngvistiky (srov. též → ideologéma), kde je jako text možno chápat jakýkoli znakový systém. U Barthesa dochází k dotyku s pojetím kultury jako textu (viz → text), jak bylo propracováno v ⇒ tartuské škole, zvl. u **J. M. Lotmana** a **B. A. Uspenského**. Obdobně podle **P. V. Zimy** (1999) nelze i. chápat pouze jako „vnitřněliterární dialog“, protože do literatury se vždy vtahují i jiné entity; Zima tak dělí i. na „interní i.“ (míní se vnitřněliterární dialog) a „externí i.“, která se vztahuje na „literární přepracování neliterárních diskurzů, např. filozofie, politiky, vědy atd.“ (Zima 1999, s. 45) a nabývá významu zvl. v kontextu → postmoderny. J. Kristeva přináší chápání pojmu i. ovlivněné psychoanalýzou; intertextovost chápaná jakožto „rozhraní mezi nevědomými pudy a sociálními formami“, mezi „nevědo-

mím a sociální sférou“ (Schahadat 1999, s. 359), jako spor dvou modalit konstituujících jazyk, tj. dispozice k formulaci definic a dispozice k rozpuštění těchto definic se jeví jako modalita konstituující jazyk: „na všechny výpovědi lze tudíž pohlížet jako na křížovanku přinejmenším dvou textů – produktů sociálního významu a nevědomé touhy – a tudíž jako na projevy intertextovosti“ (tamtéž). I. tak představuje práh mezi vědomím a nevědomím, kde spolu vede dialog sociální a psychická sféra (Morrisová 2000 [1993]). – Neustálé rozšiřování kompetence teorie i. vedlo Lachmann(ovou) k precizování možných přístupů k problematice i.: odlišuje tak → i. textově teoretickou, → textověanalytickou a → literárněkriticko-kulturologickou. – Hlavní problémové okruhy pojmu i. jsou jednak (1) samotný pojem textu, dále (2) podvojný text (→ podvojný znak) a jeho → čtení a konečně pojem smyslu a (3) spor i. a tradice a pojem → autora. – (1) K problematice textu: k entitám zkoumaným v rámci teorie i. náleží v první řadě sám text: i. jednak může klasifikovat vztahy mezi texty (pak liší v rovině časové pretext a posttext, → intratext, → subtext, → manifestovaný text, → referenční text; časovou dimenzi – sukcesivitu – chápe jako „zcela základní“ i Červenka [1996, s. 35]; v rovině transformace smyslu fenotext a genotext, → prototext a → metatext), jednak může zkoumat i text sám, stávajíc se tak de facto poetikou: u Lachmann(ové) se i. jeví jako klíč k jazykové organizaci (post)textu (→ latentní intertextualita, → intendovaná intertextualita); u **J. Cullera** k takové podobě intertextové teorie směřuje jeho představa pragmatických → presupozic (jako normotvorného okolí, v němž je text recipován; srov. níže). – (2) Okruh podvojného textu a jeho čtení: Myšlenka podvojnosti textu či dvojího významu (uvozená Bachtinovou → dialogičností a ambivalencí slova) vede k výzkumu intertextových aluzí (citát, narážka, → sylepse, → podvojný znak, → anagram, → paragram), jež vedou k specifickému čtení, které pod povrchem jednoho textu tuší stopy textu jiného (a toto jiné musí brát v potaz, viz → dvojí kódování); dvojný znak vede v důsledku k chápání pisatele jako → čtenáře (resp. pisatele, který napsaným zdvojuje přečtené). Psaní, které pak aktivuje pasivní, receptivní čtení, tak můžeme charakterizovat jako „produktivní čtení“. Viz též → čitelný, psatelný text – Otevřená zůstává otázka lokace pojmu i. v klasickém trojúhelníku autor – text – čtenář. U Bachtina je i. situována

do estetiky produkce; spolu s mizením pojmu autor (→ smrt autora) se pozornost přenáší na text sám (čtenář už není chápán jako entita, jež textu předchází, ale spíše jako pluralita jiných textů, nekonečný kód); tak Kristeva chápe i. jako aktivitu textu, v níž tento plodí intertextovost. Naopak u Riffatterra je intertextovost postulována jako záležitost vnímání (stává se způsobem vnímání textu, správným způsobem literárního čtení); na základě tohoto postoje vymezuje i. Homoláč (viz výše). Jako završující je možno chápat stanovisko Lachmann(ové), u níž daná otázka vlastně mizí: v jejím pojetí prostoru paměti ustupuje otázka po umístění intertextuality do trojúhelníku autor – text – čtenář do pozadí, protože autor i čtenář se na textu podílejí stejnou měrou. – (3) Okruh i. versus koncepty tradice a vlivu; problematizace autora a smyslu: Jelikož z hlediska i. se literatura nejeví jako v čase rozložená množina po sobě následujících textů, ale jako univerzum textů, může se teorie i. vyrovnat s tradičním pojmem vlivu: působení textu na text není omezeno jednosměrným časovým hlediskem (od staršího k mladšímu), ale je obousměrné; tuto kvalitu i. reflektují pojmy fenotext a genotext J. Kristevy, jež akcentují transformační povahu recipročního vztahu. Vývoj teorie i. představuje model odmítání pevného smyslu, k němuž se vztahovala představa tradice. Ta předpokládá pevný smysl, ke kterému jsou „posttexty“ vztahovány (např. klasické → mýty [Svatoň 2004]). Zatímco modernistická i. byla ještě hledáním pevného smyslu (pravdy) a subjektivní identitou ovládána, postmoderní i. na toto hledání rezignovala; modernistické intertextuální hledání se mění v postmodernistickou intertextuální hru; postmoderní subjekt není schopen intertextového sjednocení, nebo jej vědomě odmítá (Zima 1999). Spolu s představou pevného smyslu odmítá postmoderní teorie i. v důsledku vůbec představu tvořícího autora (jakožto jejího garanta, viz → subjekt vypovídání, výpovědi, → smrt autora, → funkce autora) a pojmy příbuzné (např. romantický pojem „génia“, centralizovanost a hierarchizovanost textu, jenž se nadále jeví jako decentralizovaný a dehierarchizovaný); i. tak zbavuje text tyranizujícího autorského hlasu; srov. též → hypertext u Barthesa. V návaznosti na představy o → anagramu u **F. de Saussura** se ve hře ocitá představa „produkce“. – Spolu s mizející představou autora mizí v teorii i. také historičnost textu a teleologického literárního vývoje:

texty se stávají „vlnami v anonymním intertextuálním toku“ (Doležel 2003); namísto zájmu o konkrétní texty, jež by tvořily pretexty, navrhuje Culler představu presupozic jako toho, co existuje před textem; tyto presupozice si však vytváří až text jakožto svůj pretext; zároveň jsou to právě presupozice, které zakládají intertextuální vztah zakládají i poetiku (např. určitého žánru); zde se pojem *i.* sblíží s pojmem → interdiskurzivita (**N. Fairclough**). – Rehabilitaci smyslu textu jako takového a s ním spjaté centralizovanosti textu přináší K. Stierle: → dílo podle něj zakládá významové pole, do kterého sice vstupují jiné texty, ovšem vždy respektující střed tohoto pole, jímž je ono dílo; identita díla tak vzdoruje jeho otevřenosti a nedourčenosti (Stierle 2000, s. 356); podle téhož autora nemá v případě *i.* smysl mluvit o dialogu mezi texty, protože dialog předpokládá autonomii komunikantů, již právě *i.* ruší. Stejně se pokouší uchovat a zaručit jistou linii smyslu **M. Riffaterre** (hledání „centrálního textu“; pokus postulovat pozdější text jako autoritu, která kontroluje sémantický pohyb → podvojného znaku). Viz též → vypovídání, výpověď², ⇒ intertextualita, → kontext¹. Srov. → extenzionální, → externí, → horizontální, → intendovaná, → interní, → konstitutivní, → latentní, → literárně kriticko-kulturologická, → manifestovaná, → podobnosti, → soumezná, → textověanalytická, → textově teoretická, → vertikální *i.* ***Lit.:** Bachtin 1980 [1963], Barthes 1977 [1968], Červenka 1996 [1991], Červenka (1996 [1991]), Doležel 2003 [1998], Doležel 2000 [1990], Genette 1990 [1979], Genette 1993 [1982], Fořt 2005, Hodrová 2003, Holthuis 1992, Homoláč 1994, Homoláč 1996, Koblížek 2009b, Lachmann 1984, Lachmann 1996, Lachmannová 2001 [1990], Lachmannová 2002 [1990], Lachmannová 1994, Kristeva 1999, Lotman 2003 [1971], Lotman 1981, Rathause 2005, Morrisová 2000 [1993], Ot-ruba 1994b, Pechar 2002, Popovič 1983, Broich – Pfister 1985, Schahadat 1999 [1995], Stierle 2000, Stich 1999, Uspenskij 1991, Zajac 2009, Zima 1999. **-pš-

intertextualita², u **G. Genetta** (1982) je *i.* prvním z pěti subtypů → trans-textuality. Genette ji definuje jako vztah dvou či více → textů, kdy jeden je v druhém více či méně doslovně přítomen („efektivní přítomnost jednoho textu v druhém“, Schahadat 1999, s. 361) např. ve formě citátu, → aluze, pastiše či plagiátu; tyto typy se liší jak mírou

explicitnosti, tak mírou doslovnosti. Genette výslovně upozorňuje, že jeho pojetí *i.* je užší než obecně chápaný význam slova (→ intertextualita¹); s tímto běžným významem je shodný Genettův pojem → transtextualita. *Lit.: Genette 1993 [1982], Schahadat 1999 [1995]. **-pš-

intertextualita podobnosti, u **R. Lachmann(ové)** jedna ze tří podob vztahu → manifestovaného textu k → subtextu popisujících vztah mezi literaturou a širším polem kulturní historie a tradice, kde se tyto strategie jeví zároveň jako strategie zacházení s kulturním dědictvím. V případě *i. p. se* → posttext a → pretext navzájem překrývají a navazuji mezi sebou paradigmatický vztah („dřívější text je vepsán do novějšího na základě podobných struktur jako paradigma“, Schahadat 1999 [1995], s. 365). Strategie *i. p.* kulturní dědictví přepisuje. K dalším dvěma strategiím viz → soumezná intertextualita, → tropika. Viz → intertextualita¹. *Lit.: Schahadat 1999 [1995]. **-pš-

intradiegetická rovina viz → narativní roviny

intratext, v terminologii **R. Lachmann(ové)** pojem užívaný ve smyslu → posttext.

ironie (z řec. *eirōneiā*, „klam, předstíraná nevědomost, posměšek“), rétorický efekt, jehož podstatou je rozpor mezi tím, co se říká, a co se tím míní, skutečným obsahem sdělení je totiž pravý opak řečeného. – Na pojmu *i.* dlouho ulpíval prvotní význam lstivého klamu, pokrytectví a povrchnosti. U **Sókrata** a **Platóna** ovšem pojem *i.* získává hlubší význam: už nejde o prázdné tlachání nebo klam, nýbrž o to, co sice navenek jako klam vypadá, ale svou podstatou je opakem tohoto zdání. – **Quintilianus** v *Základech rétoriky* (přibl. 95 n. l., 1985) rozlišil tři druhy (či stupně) *i.*: (1) *i.* jako krátkou řečovou figuru vsunutou do jinak souvislého textu, (2) *i.* jako styl komplexního textu a (3) *i.* jako celkový životní postoj konkrétního člověka. Takový se Quintilianovi zdál Sókratés: předstíral, že nic nezná a že obdivuje druhé, jako by byli moudří; v Platónových dialozích „snaživě“ přijímá názory protivníka – aby v posledku ukázal jejich pomýlenost (sokratovská *i.*). Ve středověku se *i.* z estetického povědomí téměř vytrácí, neboť je vnímána jako příliš podvratná, a pokud se zmiňuje, je většinou hod-